

UOT 94(479.24)

RAUF RZAYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Ədliyyə Akademiyasının Elmi tədqiqat və doktorantura şöbəsinin baş elmi işçisi

Rzayev.rauf*1955 @ gmail.com

AZƏRBAYCANIN İLK ƏDLİYYƏ NAZİRİ XƏLİL bəy XASMƏMMƏDOV

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/66-71>

Zəngin arxiv materialları, dövrü mətbuat nümunələri və monoqrafik mənbələr əsasında hazırlanmış bu məqalə Xəlil bəy Xasməmmədovun həyat və fəaliyyət yolunun araşdırılmasına, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədliyyə sistemin formalaşması və inkişafındakı xidmətlərinin təhlilinə həsr edilmişdir.

Açar sözlər: Xəlil bəy Xasməmmədov, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Ədliyyə Nazirliyi, Dövlət Duması, Məhkəmə sistemi.

Giriş. Azərbaycan Demokratik Respublikasının banilərindən biri, dövrünün görkəmli siyasi və ictimai xadimi, Azərbaycanın ilk ədliyyə naziri Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov 1873-cü il oktyabrın 25-də Yelizavetpol şəhərində [1] (indiki Gəncə) anadan olmuşdur. 1881-ci il avqustun 20-də Yelizavetpol şəhərinin sakini Əli Xasməmmədov tərəfindən Yelizavetpol kişi gimnaziyası direktorunun adına verilmiş ərizədə deyilirdi: “7 yaşlı Xəlil Xasməmmədovu tərbiyə üçün sizin gimnaziya-yaya vermək istəyirəm” [2]. Həmin gün gimnaziyanın direktoru bu ərizəyə dərkənar yazmışdır: “Hazırlanan sinif üçün imtahan etmək” [3]. Oğlanın qabiliyyətini görərək gimnaziyanın direktorluğu onu 1-ci sinfə danışıqsız götürmüşdür. Təhsil dövründə Xəlil özünü istedadlı şagird kimi göstərmişdir. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra onun aldığı attestatda yalnız “yaxşı” və “əla” qiymətlər olmuşdur. O, artıq 5 dil: rus, latın, yunan, alman və fransız dillərini bilirdi. Yaxşı bilik ona təhsilini davam etdirməyə imkan vermiş və onun gimnaziya direktorunun adına yazdığı ərizədə deyilirdi: “Sonrakı təhsilimi Moskva İmperator Universitetinin tibb fakültəsində davam etdirmək istəyirəm, məni kamillik sınağından keçirməyi Cənabımızdan acizənə surətdə xahiş edirəm”. Sonra isə 1891-ci il 22 mart tarixi və Xəlil Xasməmmədovun imzası qoyulmuşdur [4].

Universitetə daxil olarkən X.Xasməmmədov öz qərarını dəyişib hüquq fakültəsinə daxil olur və oranı 1895-ci ildə 1-ci dərəcəli diplomla bitirir. Həmin ildə Moskva şəhərindən Yelizavetpol Dairə Məhkəməsinə göndərdiyi ərizəyə əsasən, X.Xasməmmədov məhkəmə vəzifələrinə kiçik namizəd vəzifəsinin icrasına buraxılır, avqustun 1-də isə Mülki İdarə üzrə Ali əmrlə həmin vəzifəyə təyin edilir [5]. X.Xasməmmədovun əmək fəaliyyəti belə başlayır. Sonralar öz ağı və qabiliyyəti sayəsində o, vəzifədə sürətlə irəli çəkilir:

- 1895-ci il oktyabrın 16-da Yelizavetpol Dairə Məhkəməsi sədrinin əmri ilə prokurorla razılaşdırılmaqla məhkəmənin mülki bölməsində məşğələlərə ezam edilir;

- 1896-cı il martın 16-da Yelizavetpol Dairə Məhkəməsi sədrinin əmri ilə prokurorla razılaşdırılmaqla məhkəmənin cinayət bölməsinə keçirilir;

- 1896-cı il sentyabrın 21-də Yelizavetpol Dairə Məhkəməsi sədrinin əmri ilə cinayət bölməsi üzrə məhkəmə katibinin köməkçisi göndərilir;

- 1896-cı il oktyabrın 29-da Mülki İdarə üzrə Ali əmrlə Kollec katibi rütbəsinə (10-cu dərəcəli mülki rütbə. Bu rütbəyə malik olan şəxslər aşağı rəhbər vəzifələri tuturdular) təsdiq edilir;

- 1897-ci il fevralın 20-də Tiflis Məhkəmə Palatasının böyük sədrinin əmri ilə Yekaterinodar (indiki Krasnodar şəhəri) Dairə Məhkəməsində işə keçirilməklə böyük namizəd rütbəsi alır;

- 1897-ci il iyunun 7-də Yekaterinodar Dairə Məhkəməsinin bölmələrin ümumi yığıncağı üzrə təyinatla istintaq işlərinin müstəqil icraatı hüququnda Yekaterinodar şöbəsinin 3-cü sahəsinin məhkəmə müstəntiqinə köməyə ezam edilir;

- 1897-ci il iyunun 21-də Yekaterinodar Dairə Məhkəməsinin təyinatı ilə ona Bataliaş şöbəsi-

nin 3-cü sahəsinə rəhbərlik həvalə edilir;

- 1897-ci il oktyabrın 16-da Yekaterinodar Dairə Məhkəməsinin təyinatı ilə Yeysk şöbəsinin 3-cü sahəsinə rəhbərlik həvalə edilir;

- 1898-ci il yanvarın 15-də Yekaterinodar Dairə Məhkəməsinin təyinatı ilə Labinsk şöbəsinin 4-cü sahəsinin məhkəmə müstəntiqi vəzifəsinin icrasına ezam edilir;

- 1898-ci il martın 26-da Yekaterinodar Dairə Məhkəməsinin təyinatı ilə məhkəmə müstəntiqi hüququnda ilkin istintaqların müstəqil icraatı hüququ ilə Labinsk şöbəsinin 1-ci sahəsinin məhkəmə müstəntiqinə köməyə ezam edilir;

- 1899-cu il iyulun 1-də Mülki İdarə üzrə Ali əmrlə titulyar müşavir (şəxsi zadəgan titulu verən 9-cu dərəcəli rütbə) keçirilir;

- 1902-ci il aprelin 6-da Mülki İdarə üzrə Ali əmrlə xidmət illərinə görə üstün olmaqla kollec asessoru (8-ci dərəcəli mülki rütbə) keçirilir;

- 1903-cü il dekabrın 6-da Rusiya Ədliyyə Nazirliyinin İdarəsi üzrə əmrlə Yekaterinodar şəhərinin 2-ci sahəsinin məhkəmə müstəntiqi təyin edilir;

- 1904-cü il oktyabrın 26-da məhkəmə bölmələrinin ümumi yığıncağının təyinatı ilə Yekaterinodar şəhərinin mühüm işləri üzrə məhkəmə müstəntiqinin sahə müdiri təyin edilir;

- 1906-cı il martın 23-də məhkəmə bölmələrinin ümumi yığıncağının təyinatı ilə yeni yaradılmış 1-ci istintaq dəmir yolu sahəsinin müdiri təyin edilir;

- 1906-cı il iyulun 29-da Ali əmrlə Yekaterinodar Dairə Məhkəməsi Prokurorunun yoldaşı (müavini) təyin edilir.

Rusiyanın bütün xalqlarını silkələyən birinci rus inqilabı illərində (1905-1907-ci illər) cəmiyyətin bütün təbəqələrinin siyasi fəallaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Yekaterinodar Dairə Məhkəməsində işləyən Xəlil bəy Xasməmmədov dövlət idarəetməsinin yenidən qurulması və öz xalqına daha geniş sosial və siyasi hüquqlar verilməsi haqqında siyasi tələblər irəli sürərək, Rusiya imperiyasının bütün müsəlman xalqlarının birləşməsi sahəsində fəal işə başlayır.

Azərbaycan burjuaziyasının bütün qabaqcıl adamları kimi o da, öz xalqının tələbləri və ehtiyaclarını daha geniş şəkildə bildirmək üçün imkanlar axtarırdı.

1906-cı il avqustun 16-21-də Nijni Novqorodda keçirilən 3-cü Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında X.Xasməmmədov fəallardan biri kimi birdən-birə iki komissiyanın: hüquq və din üzrə komissiyaların tərkibinə daxil edilərək, Azərbaycan xalqının hüquqlarının pozulması və çar administrasiyasının müstəmləkəçilik siyasəti ilə əlaqədar narazılığı ifadə edən müraciət və ərizələrin tərtib olunmasında fəal iştirak etmişdir.

1906-cı il iyulun 18-də Rusiyanın Baş naziri P.A.Stolipin 2-ci Dövlət Dumasına (20 fevral - 3 iyun 1907-ci il) seçkiləri elan edir. İnqilabi və milli əhval-ruhiyyənin artmasından ehtiyat edərək o, Azərbaycanın bir çox quberniyalarında fəvqəladə vəziyyət tətbiq edir [19]. Lakin buna baxmayaraq, Bakıda və Yelizavetpolda fəal seçkiqabağı kampaniya genişlənir.

Azərbaycanlı seçicilərin əsas kütləsi 1-ci Dumaya seçkilərdə olduğu kimi məşhur olan yerli ictimai xadimlərin ətrafında qruplaşmışdı. Nəticədə Yelizavetpol quberniyasında yerli əhali böyük fəallıq göstərərək üç nəfər deputat seçmiş və onlardan biri “34 yaşlı mülkədar, kollec asessoru, Yekaterinodar Dairə Məhkəməsi prokurorunun yoldaşı, şöbənin, beş komissiyasının üzvü, “Xalq azadlığı” partiyasına mənsub olan Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov olmuşdur [22]. Dumanın işinin ilk günlərindən özünü savadlı hüquqşünas kimi göstərərək X.Xasməmmədov müsəlman parlament fraksiyasının və onun bürosunun tərkibinə [6], habelə milli-dini bərabərlik üzrə komissiyaya üzv seçilmişdir [7].

Hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğvi haqqında qanun layihələrinə baxılması məsələsinin gündəliyə sahnmasından istifadə edərək X.Xasməmmədov azərbaycanlı deputatlar qrupu ilə hərbi nazirə Qafqaz hərbi-səhra məhkəmələri tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edilənlərin taleyinin yüngülləşdirilməsi vəsatəti ilə müraciət etmişdir [8].

Duma komissiyasının yerli məhkəmə haqqında məruzəsi X.Xasməmmədovda xüsusi maraq doğurmuşdur. Parlament auditoriyası qarşısında çıxış edərək o, peşəkar hüquqşünas kimi məhkəmə icraatının yerli əhalinin dilində aparılmasının zəruriliyini söyləmiş, təsdiq etmişdir ki, “tərcüməçi vəsitəsilə aparılan ədalət mühakiməsi, Duma komissiyasının da etiraf etdiyi kimi, həyatı şərtlərdən -

şifahilikdən və bilavasitəlikdən məhrumdur” [17].

1907-ci il iyunun 3-də 2-ci Dövlət Dumasının buraxılması haqqında çar manifesti verilmişdir. Orada deyildiyi kimi, “Rusiyanı sakitləşdirmək məqsədi ilə çağırılmış Duma ümidləri doğrultmamışdır, belə ki, onun tərkibinin xeyli hissəsi dövlətin dağılmasına imkan yaratmağa səy göstərmişdir” [15]. 1907-ci il iyunun 22-də kollec assessoru X.Xasməmmədov Yelizavetpol Dairə Məhkəməsinə ərizə göndərir və onun Andlı vəkillər (dairə məhkəməsində və ya məhkəmə palatasında vəkil müsəlmanın bu vəzifəni alması üçün Rusiya ədliyyə nazirinin şəxsi təsdiqi tələb olunurdu) sırasına qəbul olmasını xahiş edir [10].

1907-ci il iyulun 28-də Yelizavetpol quberniyasında bu ərizəyə baxaraq və vəsatətin təmin olunmasını qəbul edərək dairə məhkəməsi bölmələrinin ümumi yığıncağı X.Xasməmmədovun Tiflis məhkəmə palatası dairəsinin andlı vəkillər sırasına qəbul olunması barədə ədliyyə nazirindən xahiş etmişdir.

İkinci Duma buraxıldıqdan sonra qəzetlərdə 3-cü Dövlət Dumasına seçkilər haqqında seçki qanunu dərc edilmişdir. Yeni seçki qanununa əsasən, Duma üzvləri sırasında müsəlmanların sayı kəskin surətdə azalmışdır. Əgər əvvəlki Dumada Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının hər birinin 3 nümayəndəsi var idisə, indi birlikdə bu quberniyalar yalnız iki nümayəndə seçə bilirdilər [11].

Azərbaycan xalqı özünün ən layiqli oğullarından biri Xəlil bəy Xasməmmədovu seçdi. Dumanın işinin ilk günündə o, imperatora ünvanların hazırlanması üzrə, sorğular üzrə, köçürülmə işləri üzrə, məhkəmə islahatı üzrə komissiyaların üzvü seçildi. Qafqazın bütün müsəlmanlarının ehtiyac və ümidlərini öz üzərinə götürərək X.Xasməmmədov Duma üzvlərinin nəzərinə çatdırdı ki, keçən illər ərzində müsəlmanların yerli əhali ilə hüquqlarının bərabərləşdirilməsi, müsəlmanların maarifləndirilməsinin inkişafı və onların rifahının yüksəldilməsi üçün heç nə edilməyib [15].

Parlaq hüquq savadı X.Xasməmmədova qanun layihələrinin geniş dairəsi üzrə çıxış etməyə imkan verirdi. Öz çıxışında X.Xasməmmədov mülki və siyasi azadlıqların verilməsi, köçürülmə məsələsinin qaydaya salınması, təlimin və məhkəmə icraatının ana dilində aparılması, zemstvo təsisatlarının tətbiqi və s. kimi Azərbaycan xalqını narahat edən global məsələlərə daha çox diqqət yetirirdi. X.Xasməmmədov Dumanın tribunasından deyirdi: “Hakimiyyət millətlər arasında heç bir fərq qoymamalıdır, biz hesab edirik ki, millətlər eyni hüquqlardan istifadə etməli və eyni vəzifələr daşmalıdır. Xalqın hakimiyyətə inamı yalnız bu şərtlə mümkündür, bunsuz isə sağlam idarəetmə yoxdur” [12]. Sonralar onun çıxışları daha sərt olmuşdur: “Qafqazda ədalət mühakiməsi yoxdur. Müstəntiqlər yerli dilləri bilmirlər və savadsız tərcüməçilərin apardığı ilkin istintaq icraatı texnikasından xəbərləri yoxdur. Yerli dili, adətləri, xüsusiyyətləri bilməyən dünyəvi məhkəmələr də axırıncıların əlindədir” [13].

Dövlət Dumasında X.Xasməmmədovun fəaliyyəti, iclaslarda onun çıxışları, çoxsaylı komissiyalarda və yardımçı komissiyalarda iştirakı onu göstərirdi ki, ərizə və müraciətlərdə söylənilən müsbət nəticələrə nail olmaq söylərində o, məhdudiyyətin ləğv edilməsini, təlimin ana dilində aparılmasını, onun məhkəmə icraatında tətbiq olunmasını və s. necə qətiyyətlə tələb edirdi.

Lakin Rusiya Dumasının real mənzərəsi onu göstərirdi ki, X.Xasməmmədov Rusiyanın ucqarlarından birinin nümayəndəsi kimi öz xalqının vacib milli problemlərinin təmin olunmasında və həll edilməsində olduqca məhdud səlahiyyətə malik idi.

1912-ci il iyunun 9-da Çarın göstərişinə əsasən, Dumanın iclasları dayandırıldı. 3-cü Duma fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra 1912-ci ilin sonundan 1917-ci ilədək Xəlil bəy Xasməmmədov Bakı və Yelizavetpol dairə məhkəmələrində vəkil olmuşdur. Həmin illərdə Bakı və Yelizavetpol milli-azadlıq hərəkatının yaranmasının mərkəzi olmuşdur. Burada sırf milli partiyalar yaranmağa başlamışdır. İlk belə partiyalardan biri 1905-ci ilin fevralında Gəncədə yaranmış və “Qeyrət” adını alaraq Azərbaycan sosial-federalistlərinin partiyası olmuşdur. Bu partiyanın rəhbərlərindən biri X.Xasməmmədovun qardaşı, mülkədar, Yelizavetpol Dairə Məhkəməsində vəkil Ələkbər bəy Xasməmmədov olmuşdur [16]. Partiyanın proqramında göstərilirdi ki, “Qeyrət” cəmiyyətinin məqsədi müsəlman əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi rayonların muxtariyyəti ilə Qafqazın ayrılmasıdır [21].

“Daşnaksütyun” (ittifaq) partiyasının rəhbərlik etdiyi erməni terrorçularının azğınlığma cavab olaraq müsəlman liderləri öz xalqlarının fəaliyyətini əlaqələndirməyə başladılar.

Xəlil bəy baş verən hadisələrdən kənarda qala bilməzdi. Öz xalqının tələblərini bilərək o, erməni terrorçularının qarşısında dayana bilən yeni partiyanın yaradılması haqqında düşünür. 1906-cı ildə

Bakıda "Difai" (müdafiə) Azərbaycan milli partiyası yaradılır. Partiyanın təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri artıq öz siyasi karyerasını müəyyən etmiş olan X.Xasməmmədov idi [23]. Mahiyyət-cə "Difai" partiyası 1917-ci ilədək həm sayına, həm də kütlələrə təsirinə görə Azərbaycanın ən iri partiyası idi.

Öz işinin çoxluğuna baxmayaraq X.Xasməmmədov ictimai işlərdən bir dəqiqə də ayrılmırdı.

Əgər 1917-ci ilin fevralına qədər X.Xasməmmədov həmvətənlərinin əksəriyyəti kimi Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin sərbəst inkişafı üçün müvafiq şərait yaradılması, milli məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi tələbi ilə kifayətlənirdisə, artıq 1917-ci ilin martında Rusiyanın bütün müstəmləkələrində milli azadlıq mübarizəsinin yüksəlməsi şəraitində o, azərbaycanlıların ayrıca millət kimi müəyyən olunması uğrunda, Rusiya dövləti çərçivəsində Azərbaycanın ərəzi muxtariyyəti uğrunda çıxış etməyə başlayır. X.Xasməmmədov öz ideyalarını həyata keçirməyə çalışaraq N.Usubbəyov, Ş.Rüstəmbəyov və Q.Ağayevlə birlikdə Gəncədə "Türk federalistlər partiyası"nı (TFP) yaradır. Bu partiya milli hərəkət tarixində ilk dəfə olaraq yalnız yerli deyil, həm də ümumdövlət məsələlərində Azərbaycan xalqının müstəqilliyi ideyasını irəli sürmüşdür [18].

Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin məqsəd və metodları barədə TFP və "Müsavat" partiyasının ideologiya və siyasi proqramlarının yaxınlığı bu iki partiyanın yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. 1917-ci il iyunun 3-də siyasi təşkilat olan "Müsavat" Türk demokratik federalistlər partiyası adını almışdır.

1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-dək Bakıda "Müsavat" TFP-nin birinci qurultayı olmuşdur. Qurultay qarşıdakı siyasi mübarizədə partiyanın strategiyasını və taktikasını müəyyənləşdirmiş və onu yeni proqram kimi qəbul etmişdir. Qurultayda demək olar ki, Azərbaycanın bütün regionlarını təmsil edən 100 nəfərə yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. Qurultayın işində fəal iştirak edən Xəlil bəy Xasməmmədov partiyanın fəalllarından biri kimi onun Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdir [14]. O, Rusiyanın dövlət quruluşunun demokratik respublika formasında, milli-ərəzi muxtariyyəti əsasında yenidən qurulmasını nəzərdə tutan partiya proqramının hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Proqramda deyilirdi: "Ən normal və düzgün dövlət milli dövlət sayılmalıdır, yoxsa nə müstəqilliyi, nə də milli muxtariyyəti olmayan heç bir xalq öz mədəniyyətini və azadlığını müdafiə etmək iqtidarında olmayacaq [20].

1917-ci ilin oktyabrın 25-də Rusiyada çevriliş nəticəsində bolşeviklər Müvəqqəti Hökuməti devirərək hakimiyyətə gəldilər. Cənubi Qafqazın idarəciliyini həyata keçirən Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi öz fəaliyyətini dayandırdı. Cənubi Qafqazın aparıcı üç əsas xalqının nümayəndələri Tiflisdə müşavirə keçirdilər. Müşavirədə Cənubi Qafqazın icraedici orqanı olmuş Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin yerinə yeni bir orqanın yaradılması istiqamətində müəyyən addımlar atmağa başladılar. 1917-ci ilin noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yarandı. Cənubi Qafqazın idarəciliyini həyata keçirən Zaqafqaziya Komissarlığında gürcü və ermənilərlə yanaşı, dörd nəfər Azərbaycan nümayəndəsi də təmsil olundu. 44 nəfər deputatla Seymdə təmsil olunan Azərbaycan siyasi qüvvələrinin içərisində öz siyasi fəaliyyəti və müzakirə edilən məsələlərdə öz fəallığı ilə seçilən X.Xasməmmədovda var idi. 1918-ci ilin ilk günlərində Rusiya Müəssislər Məclisinin buraxılmasından sonra Zaqafqaziya Komissarlığı Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyəti müzakirə edərək Zaqafqaziya Seyminin yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atdı və fevralın 10-da qanunverici orqan olan Zaqafqaziya Seymi öz fəaliyyətinə başladı. Həmin ilin mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin buraxılması və gürcü fraksiyası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyinin elan edilməsi Cənubi Qafqazda hakimiyyət boşluğu yaratdı. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün Seymin Azərbaycan fraksiyası 1918-ci ilin mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. İclasda Müvəqqəti Azərbaycan Milli Şurasının yaradıldığı elan edildi. Daha sonra Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. İcraiyyə Komitəsinə X.Xasməmmədov da daxil edilmişdi. 1918-ci ilin mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi və Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi haqda qərar qəbul edildi. Daha sonra isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulduğunu bəyan edən "İstiqlal Bəyannaməsi"nin mətni təsdiq edildi. Elə həmin gün Azərbaycanın ilk hökumət kabinetinin yaradılması barədə qərar qəbul olundu. F.Xoyskiyə ilk hökumət kabinetini formalaşdırmaq səlahiyyəti verildi. Onun rəhbərlik etdiyi ilk kabinəyə X.Xasməmmədov daxil edilərək hökumətdə ədliyyə naziri vəzifəsinə təyin olundu. X.Xasməmmədov gənc Azərbaycan dövlətinin ədliyyə sisteminin formalaşması və fəaliyyətində mühüm xidmətlər göstərmiş,

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 5 hökumət kabinetinin 4-də iştirak etmişdir. 1918-ci ilin iyunundan Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan hökuməti yenidən formalaşdırıldı və ikinci hökumət kabinetində də X.Xasməmmədov təmsil olundu. O, əvvəl portfelsiz nazir, daha sonra isə Yollar naziri vəzifələrində çalışmışdır. Həmin dövrdə İstanbul Konfransında iştirak edən X.Xasməmmədovun təmsil olunduğu Azərbaycan diplomatik nümayəndə heyətinə konfransın digər iştirakçıları olan ölkələrlə - Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan və Dağlı Respublikası ilə siyasət, iqtisadiyyat, maliyyə məsələləri və hərbi problemlər üzrə danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı. Nümayəndə heyəti Türkiyədə yenidən hakimiyyətə gəlmiş Sultan VI Mehmetə təqdim olunan zaman ölkəmizin düşmənlərdən azad edilməsi işində Türkiyənin qardaşlıq köməyi xüsusi vurğulanmışdır. 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də Osmanlı-Azərbaycan qüvvələri Bakını qondarma "Sentrokaspi Diktaturası"nın əsarətindən azad etdi və iki gün sonra F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası keçirildi və parlamentə seçilən deputatların sırasında X.Xasməmmədov da var idi. Parlament tərəfindən üçüncü hökumət kabinetinin yaradılması yenidən F.Xoyskiyə həvalə edildi və dekabrın 26-da təşkil edilən yeni kabinetdə X.Xasməmmədov daxili işlər naziri vəzifəsinə təyin olundu. O, dördüncü hökumət kabinetində yer almasa da, Parlamentin deputatı kimi müxtəlif sahələri əhatə edən qanunların tərtibi və qəbul edilməsində yaxından iştirak etmiş, Cümhuriyyətin sonuncu — N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi beşinci kabinetində yenidən ədliyyə naziri vəzifəsində çalışmışdır. Xəlil bəy Ədliyyə Nazirliyinin ilk Əsasnaməsini milli maraqları nəzərə almaqla, dünyəvi dəyərlər zəminində hazırlamışdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanda məhkəmə palatasının, onun Əsasnaməsinin, fəaliyyət mexanizminin yaradılması da X.Xasməmmədovun adı ilə bağlıdır. Xəlil bəy Xasməmmədov 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı dövlətində səfiri təyin edilir. Lakin 1920-ci ilin aprelində Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən Cümhuriyyətin işğal edilməsi nəticəsində Xəlil bəy Türkiyəyə yola düşə bilmir. Süqut etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları məcburiyyət qarşısında ölkəni tərk etməyə başladılar. Onlar əsasən Avropa ölkələri və Türkiyəyə mühacirət etməyi üstün tutmuşdular. X.Xasməmmədov Nəriman Nərimanovun təkidi və köməkliyi ilə Azərbaycanı tərk edir. 1920-ci il iyunun 19-da Tiflis şəhərində Azərbaycanın siyasi xadimlərinə - F.Xoyskiyə və X.Xasməmmədova "Daşnaksütyun" partiyasının terrorçu dəstələri tərəfindən sui-qəsd təşkil edildi. Bu sui-qəsd nəticəsində Fətəli xan Xoyski qətlə yetirildi, Xəlil bəy Xasməmmədov isə ağır yaralandı. Xoşbəxtlikdən yara ölümcül olmadı və həkimlər Xəlil bəyin həyatını xilas edə bildilər. Bundan sonra X.Xasməmmədov Türkiyəyə köçməyə məcbur oldu. Həmin dövrdə Azərbaycanın Türkiyədə səfiri olan Xəlil bəy bu vəzifədə 1922-ci ilə qədər qala bildi. Ə.M.Topçubaşovun Türkiyədə olan Azərbaycan mühacirlərinə maliyyə yardımları kəsildikdən sonra X.Xasməmmədov vəzifəsindən istefa vermək məcburiyyətində qaldı.

Nəticə. Ömrünün sonuna kimi Xəlil bəy mühacirət həyatı yaşadı, eyni zamanda siyasi fəaliyyətini də davam etdirir, publisistika ilə məşğul olurdu. O, qəzet və jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrdə dünya ictimaiyyətinə Sovet hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanın işğal faktını göstərməklə yanaşı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası təbliğatını aparırdı. Həyatının son günlərini xəstəxanada keçirən Xəlil bəy Xasməmmədov 1945-ci ilin avqust ayının 11-də İstanbulda vəfat etmişdir. Xəlil bəy Xasməmmədov İstanbulda, Fəriköy məzarlığında dəfn edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. DTAAR, fond.309, s. 4, v. 1727, səh. 23.
2. DTAAR, fond.319, s. 3, v. 1148, səh. 22.
3. DTAAR, fond.313, s. 3, v. 1148, səh. 22.
4. DTAAR, fond 309, s. 4, v. 1727, səh. 4.
5. DTAAR, fond 170, s. 1, iş. 240, vər. 2.
6. История Азербайджана. Баку, 1960, Т.2, с.624.
7. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991, с.54.
8. "İrşad" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il
9. "Kaspi" qəzeti, 13 mart 1907-ci il

10. "Kaspi" qəzeti, 20 aprel 1907-ci il
11. Государственная дума. Стенографические отчеты, 1907. т. 2, с.1424.
12. "Kaspi" qəzeti, 5 iyun 1907-ci il
13. "Kaspi" qəzeti, 1 mart 1906-ci il.
14. "Kaspi" qəzeti, 5 iyun 1907-ci il
15. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998, s.178.
16. "Kaspi" qəzeti, 11 fevral 1909-cu il
17. "Kaspi" qəzeti, 11 fevral 1909-cu il.
18. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997, с.166.
19. «Православный Богвестник», 1906, №3, с.116.
20. Тадеуш Святоховский. Русский Азербайджан. 1905-1920 // Журнал «Хазар», 1990, №1, с.78.
21. Гусейнов М.Д. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем. Тифлис, 1927.
22. "Odlar yurdu" qəzeti, 7 noyabr 1917.
23. Программа тюркской демократической партии федералистов «Мусават». Баку, 1919, с.3.

РАУФ РЗАЕВ

*Доктор философии по истории,
старший научный сотрудник отдела научных исследований
и докторантуры Академии юстиции*

**ПЕРВЫЙ МИНИСТР ЮСТИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
ХАЛИЛ БЕК ХАСМАММADOV**

В статье на основе богатого архивного материала, периодической печати и монографий, предпринимается попытка исследовать жизненный путь пройденный Халил беком Хасмаммадовым и раскрыть ту роль историю он сыграл в становлении системы юстиции в период Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: Халил-бей Хасмаммадов, Азербайджанская Демократическая Республика, Министерство юстиции, Государственная Дума, система правосудия.

RAUF RZAYEV

*PhD in History, Senior Research Fellow,
Department of Scientific Research and Doctoral Studies,
Academy of Justice*

**THE FIRST MINISTER OF JUSTICE OF AZERBAIJAN
KHALIL BEY KHASHMAMAMODOV**

In this article, based on rich archival material, periodicals and monographs, an attempt is made to explore the life path of Khalil Khashmammadov and to reveal the role he played in the development of the justice system during the period of the Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Khalil Bey Hasmmammadov, Azerbaijan Democratic Republic, Ministry of Justice, State Duma, judicial system.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 mart 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.